

УДК 94(470+477)“19”
ГЕТЬМАНЧУК М.П.
АНДРУШКО Л.М.

СТЕРЕОТИПНІ УЯВЛЕННЯ ПРО СТАЛІНІЗМ В РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ СТОСУНКАХ ДОБИ СРСР

Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Пер. з англ. – К.: Вид-во “Часопис “Критика”, 2008. – 303 с.

Доступ до розсекречених радянських архівів уперше дозволив дослідникам вивчати внутрішнє функціонування радянської національної політики. Коли на початку 90-х років зник ідеологічний контроль над наукою й почалося розсекречення партійних архівів, зарубіжні дослідники отримали змогу працювати в українських архівах і як наслідок з'явилося чимало їхніх наукових праць, у яких політичне і соціальне життя в сталінський період досліджувалося на українських матеріалах. Серед них можна виділити оригінальну монографію канадського історика українського походження С. Єкельчика “Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві”, джерелами для написання якої послужили матеріали 28 фондів чотирьох українських та чотирьох російських архівів, опубліковані документи, преса, спогади і мемуари, численні публікації вітчизняних і зарубіжних науковців.

Зазначена монографія відзначається новизною, оскільки автором уперше вводяться у науковий обіг нові матеріали, які проливають світло на “білі плями” в історіографії дослідження російсько-українських стосунків радянської доби. Сергій Єкельчик – фахівець з історії Радянського Союзу і

Гетьманчук Микола Петрович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри, Львівський державний університет внутрішніх справ, м. Львів.

Андрушко Людмила Миколаївна, кандидат мистецтвознавства, Львівський державний університет внутрішніх справ, м. Львів.

© Гетьманчук М.П., Андрушко Л.М., 2010

національних відносин – у ґрунтовній праці досліджує сталінську політику пам'яті в Українській Радянській Соціалістичній Республіці. Автор розглядає, як у літературі, операх, образотворчому мистецтві, скульптурі, у наукових працях, політичних промовах та святкуваннях сталінських часів було представлено минуле другої за величиною нації СРСР, а особливо – як тоді зображували російсько-українські відносини. Оскільки у монографії йдеться про головні події в історії України до 1917 року, вона побудована на припущенні, що її герої – сталінські ідеологи, інтелектуали і широкі маси – не мали безпосередніх особистих спогадів про славне історичне минуле. У 30-х, 40-х роках ХХ століття ще жили люди, які могли зустрічатися з Іваном Франком, Михайлом Грушевським, Лесею Українкою, але більшість населення виводила свої уявлення про ці класичні постаті з пізніших історичних описів. Іншими словами, пропонується праця не протиставляє історичну пам'ять живій колективній пам'яті про недавні події, а намагається розкрити механізми та збої в інституціоналізації офіційної історичної пам'яті.

Монографія написана істориком і, здавалося б, розрахована на представників історичних наук. Хоча факти, спостереження, зрештою – висновки, які зустрічаються в ній, будуть цікаві не лише науковцям-гуманітаріям, а й пересічному читачеві. Достойнством цієї наукової розвідки є те, що вона незважаючи на академізм читається легко.

Книгу складають сім розділів, у яких основні аргументи розвинуто за допомогою хронологічного та предметного аналізу політичних рішень, текстів і образів. У першому й другому розділах йдеться про ідеологічні зміни під час війни, у третьому і четвертому – проаналізовано післявоєнну ідеологічну реакцію. У трьох наступних розділах розглянуто, відповідно, творення історичних текстів, кодифікацію національної спадщини та творення мистецьких репрезентацій минулого впродовж кінця 1940-х – початку 1950-х років. Епілог продовжує розповідь до смерті Сталіна і далі, до розпаду СРСР, простежуючи історію радянської історичної пам'яті до кінця.

Зміна курсу СРСР із “всесвітньої пролетарської революції” на “звільнення нації” з провідною роллю російського

народу відбулася на початку 1930-х років. “Соціалістичний наступ” в історії почався одночасно з індустріалізацією, колективізацією сільського господарства і культурною революцією, пише С. Єкельчик. Результатом його стала чистка “старих спеціалістів” у 1928–1932 рр. Українських позапартійних істориків “чистили” до 1931 р. У 1931 р. до шкільної програми повернули історію, викинуту на початку 1920-х років. Зі сторінок газети “Правда” 16 травня 1934 р. партійне керівництво вказало вчителям, як викладати цей хитромудрий предмет. У 1936-му сталінська Конституція проголосила, що у СРСР уже немає класів. Тепер ярликом для класифікації стала національність. З 1937 р. офіційна пропаганда возвеличує росіян як “великий російський народ”. Тоді ж держава прийняла російський патріотизм і героїв царських часів. У вересні 1939-го, після анексії Західної України у московських та київських текстах з’явилося словосполучення “великий український народ”. Постійно наголошувалося, що “СРСР об’єднав українські землі в одну УРСР у 1939 році”. “У часи Сталіна українці могли вшанувати своє минуле, доки воно доповнювало, а не змагалось з російською імперською історією”, – підсумовує Єкельчик.

Автор показує, що в кінці 30-х років у радянській ідеології відбуваються важливі зміни – здійснюється відхід від класового підходу і починається “націоналізація” історії. У цьому процесі важливу роль відіграли представники інтелектуальної еліти – навіть не стільки історики, скільки поети та письменники.

У сталінські часи творили інтелектуали високої проби – П. Тичина, М. Рильський, М. Бажан та інші. У певному сенсі вони були сталіністами, оскільки виконували відповідні ідеологічні замовлення. Проте ці люди були українськими патріотами й зробили не менше (якщо не більше!) для розвитку української свідомості, ніж наші сучасні ультрапатріотичні автори.

У книзі з’ясовується, як творився радянський пантеон українських героїв. У багатьох моментах він виявився співзвучним пантеону, запропонованому діячами національного відродження кінця XIX – початку XX ст. Хоча, безумовно, в українському радянському пантеоні були свої особливос-

ті, відповідне зміщення акцентів. Особливо багато уваги автор приділяє формуванню образу Б. Хмельницького.

У 20-х – першій половині 30-х років радянська історична література оцінювала цього діяча негативно, як і Переяславську Раду та приєднання українських земель до Росії. С.Єсельчик наводить характеристику Б. Хмельницькому, яку давала “Велика Радянська Енциклопедія” у 1935 р.: “Зрадник і лютий ворог повсталого українського селянства. Х[мельницький] був представником верхівки української феодално-козацької старшини, яка бажала зрівнятися із феодалами Польщі – польською шляхтою”. А Переяславський договір 1654 р. це видання трактувало як “союз українських феодалів із російськими”, що “юридично оформив початок колоніального панування Росії над Україною”.

Реабілітація, а потім звеличення Б. Хмельницького в радянській літературі почались у 1938 р. Спочатку основний акцент робився на тому, що Б. Хмельницький підняв українців на повстання проти поляків і приєднав їх до “братньої Росії”. Приєднання України до Росії починає розглядатися як “менше зло”, а потім узагалі як прогресивне явище.

У 1945–46 рр. у західні області України були спрямовані 44 тисячі вчителів зі Сходу, а також тисячі управлінців і пропагандистів. Щоб витиснути культ Мазепи, Грушевського й УГА, радянська влада насаджує в Галичині культ Івана Франка як “соціаліста”. Наприкінці 1946 р. в українських ЗМІ почалася кампанія проти історичної тематики. Але не будь-якої: “Ідеологи-виконавці виловлювали твори про “окремішне” українське минуле, але вітали ті, у яких ішлося про спільне минуле українців і росіян”.

У 1947 р. проявилася самоідентифікація Радянського Союзу як наступника Російської імперії. Відтоді прогресивний чи реакційний характер подій в історії республік визначався їхнім ставленням до Росії. Повстання проти панування інших народів – національно-визвольні. Проти царської та червоної Росії – бандитські. Імперський проект пам’яті вимагав, щоб були зняті всі згадки про військові зіткнення між козаками і московитами. Автори мали повсюдно підкреслювати “прогресивну роль російської культури”. Місцевих інтелектуалів дбайливо спрямовували на написання “правильної історії”.

У контексті цих міркувань варто ще раз звернути увагу на таку постать, як О. Корнійчук. Нині в його особі бачать апологета сталінізму, ігноруючи творчий доробок даного автора. При цьому якимось забувається, що О. Корнійчук дійсно був талановитим драматургом, а його п'єси мали чималий вплив (до того ж неоднозначний!) на радянських українців. Очевидно, науковцям варто всебічно проаналізувати творчість і діяння О. Корнійчука. Користі від такого аналізу буде більше, ніж від заїжджених студій над Шевченком, Франком та Лесею Українкою, коли в текстах цих класиків намагаються віднайти те, чого там немає. До речі, С. Єкельчик показує, що ця трійця в якості найвищих національних авторитетів українців творилася саме в часи сталінізму; з'ясовує, чому саме вони виявилися обраними і чому були відкинуті інші авторитети (наприклад, М. Костомаров та П. Куліш).

У монографії С. Єкельчика є низка інших цікавих сюжетів. Зокрема, щодо інтерпретації в часи "класичного" сталінізму історії Київської Русі; звернення українських авторів до таких постатей, як Ярослав Мудрий та Данило Галицький; особливостей вивчення історії й літератури в школах тощо. Словом, прочитавши книгу С. Єкельчика, починаєш краще розуміти наш "незримий зв'язок" із часами, від яких ми начебто відхрещуємося.

На початку 1950-х радянська влада звернула увагу на музеї, звелівши здійснити ідеологічну ревізію експозицій. Треба було показувати "героїчну історію українського народу у зв'язку з історією великого російського народу" і "викривати реакційну роль церкви". Кілька років тривали чистки в музеях України, що надзвичайно збідніли. "У результаті "перегляду" і "очищення від хламу" ленінградський Ермітаж привласнив собі цілу колекцію асирійського клинопису, що зберігалася у Львівському історичному музеї", - нагадує Сергій Єкельчик. Сьогодні нам варто знати, як планомірно, за допомогою популярних текстів, партійних зборів і масових церемоній творили відчуття підпорядкованості "старшому братові".

В епілозі автор слушно зауважує, що "до останніх днів СРСР, підтримуючи ідеологію "дружби народів", Сталінові наступники так ніколи й не звели різні національні історії радянських народів до спільного знаменника.

Кремль, як це показано в попередніх розділах, прагнув контролювати розуміння патріотизму й історичної пам'яті в Україні. Але ці поняття були відкритими для інтерпретацій місцевими інтелектуалами і громадою, що спонукало Москву до кількох кампаній проти "українського націоналізму". Сталінський проект уніфікованої пам'яті підважував той факт, що історичні репрезентації минулого, хай там як вони відзначали історичну єдність радянських народів, ніколи не заперечували етнічну відмінність неросіян. Зрештою, суперечності сталінської політики пам'яті пояснюють невдачу формування з Багатонаціонального Радянського Союзу єдиної, гомогенної спільноти.

Зусилля автора, спрямовані на деконструкцію окремих хибних положень пострадянської української історіографії, варто всіляко вітати. Немає сумніву, що наші знання природи російського комуністичного тоталітаризму та його функціонування в Україні ще недостатні й вимагають поглиблення. Зрештою, С. Єкельчик демонструє це на власному прикладі, оприлюднивши у монографії безліч маловідомих фактів, які з'ясовують або ілюструють особливості поведінки представників республіканської літературно-мистецької та наукової еліти в їхніх складних взаєминах із Центром. От тільки, чи доростають представники тогочасного літературно-мистецького й наукового "бомонду" УРСР до ролі, за автором, "провідних гравців" – це ще питання, яке потребує подальшого докладнішого з'ясування...

Монографія С. Єкельчика "Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві" пропонує читачеві складний образ сталінської ідеології й культури у найважливішій неросійській республіці Радянського Союзу. Книга, безперечно, варта уваги широкого читацького загалу, який не лише цікавиться вітчизняною минувшиною тоталітарної доби, а й прагне без ідеалізації уявити собі російсько-українські стосунки в їхній історичній ретроспективі й контроверсійній сучасності.

Надійшла до редколегії 02.04.2010 р.